

Лихолобова З.Г.
Тоталітарний режим та політичні репресії в Україні в другій половині 1930-х років (переважно на матеріалах Донецького регіону). – Донецьк: Видавництво Донецького національного університету, 2006. – 279 с.

Важко сказати, свідомо чи ні, але рецензовану монографію З.Г.Лихолобова видала рівно через десять років після того, як нею було підготовлено навчальний посібник «Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні (переважно на матеріалах Донбасу)». Той підручник до певної міри мав піонерський характер. Адже неповерхове вивчення «великого терору» у його регіональному вимірі тоді ще тільки починалося. Нове дослідження з'явилося за умов, що кардинально змінилися. Триває інтенсивне вивчення історії комуністичного терору, значну увагу якому приділяють науковці у різних державах світу і в Україні.

Можливо, це випадковість, але можна вважати появу нової книги З.Г.Лихолобової чи не першою спробою відгукнутися на 70-річчя від початку «єжовщини». Як відомо, у вересні 1936 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про звільнення Г.Г.Ягоди від обов'язків наркома внутрішніх справ СРСР та призначило на цю посаду М.І.Єжова, який залишався за сумісництвом секретарем ЦК ВКП(б) і Головою Комісії партійного контролю з тим, щоб він «дев'ять десятих свого часу віддавав НКВС»¹.

Фахівці визнають: те, що Сталін зупинився саме на особі останнього, не було випадковим. У зв'язку з цим, наприклад, професор Р.Такер слушно зауважував: «У період максимального підйому хвилі терору справжнім керівником каральних органів міг бути лише сам Сталін. Однак у ролі формального голови НКВС він потребував людину, яка без зайвих запитань, автоматично могла виконувати його замовлення й бажання. Ідеально така людина виглядала б подекуди кмітливою, досвідченою та цілком готовою до послуг, політичним нулем без претензій на реальний вплив, але тим не менш такою, яка створювала б враження впливової постаті. Такою особою був Микола Єжов»².

Фактично він прийшов у НКВС із готовим планом репресивних дій у першу чергу проти тих діячів, які могли скласти опозицію особисто Сталіну. Поділяючи точку зору, згідно з якою розправа з колишніми політичними опонентами (в тому числі за допомогою одіозних і резонансних московських показових «судових» процесів) стала першим етапом «великого терору», авторка вбачає початок другого етапу в середині 1937 р., тобто у час започаткування «масових» операцій НКВС. Цю періодизацію вона кладе в основу монографії, враховуючи специфіку України й Донбасу. Географічні рамки дослідження включають територію сучасних Донецької та Луганської областей (з 1932 р. вони були об'єднані в одну Донецьку, а у червні 1938 р. створено відповідно Сталінську і Ворошиловградську області). Джерельну базу книги склали партійні документи, архівно-слідчі справи, що зберігаються в Управлінні СБУ Донецької області, матеріали преси 1930-х рр. З.Г.Лихолобова прагнула спиратися також на праці

фахівців із досліджуваної проблематики, у тому числі використовувала перекладені з інших мов публікації авторів із різних країн.

Відавши данину ритуальним словам про методологію й керуючись, за її власним твердженням, «принципами об'єктивності та конкретно-історичного підходу» (про що можна дискутувати окремо), авторка починає із загальної оцінки «сталінської політичної системи» (стор. 26–54), переходячи після цього до питання про підготовку «великої чистки» (ця дефініція є в книзі синонімом канонізованого свого часу зарубіжною історіографією визначення «великий терор», автором якого є американський професор Р.Конквест).

З.Г.Лихолобова переконана: метою репресивних акцій було розв'язання політичних, а також соціально-економічних проблем, що становили загрозу створеній моделі суспільства. Небезпека вбачалася Сталіну «у послабленні централістських засад організації держави». Вона була пов'язана «із зростанням самостійності партійно-державних і господарських керівних працівників» (стор. 56). Отже, готуючись до чистки функціонерів, «вождь» розраховував добитися зміцнення монополії центру над периферією.

Втім, як точно підкреслює авторка, терор торкнувся не лише партійно-державних працівників, а практично всього народу, оскільки був скерований на знищення еventуальної «п'ятої колони». Відтак, на переконання дослідниці, «сповідувалася мета залякати всі верстви населення, знищити будь-які прояви інакомислення та вільнодумства, створити в країні умови загальної покори та мовчання» (стор. 57).

Повною мірою це стосувалося Донецького басейну – специфічного регіону СРСР, у якому, за висновком З.Г.Лихолобової, на середину 1930-х рр. були наявними і гостримі опозиційні настрої, причому не лише в «низах», а й серед керівних працівників. Цю тезу дослідниця прагне максимально персоналізувати, розповідаючи про настрої та долі конкретних донбасівських керівників. У книзі навіть виокремлено підрозділ «Долі командирів індустрії», в якому йдеться про справи директора Макіївського металургійного заводу Г.В.Гвахарія, директора «Азовсталі» Я.С.Гугеля, керівника будівництва Новокраматорського заводу важкого машинобудування І.Т.Кирилкіна.

Взагалі пропорційно третя частина монографії під назвою «Апогей терору» є найбільшою (стор. 98–212). Вона найцікавіша, оскільки у ній проаналізовано основні лінії репресивної політики щодо різних категорій населення Донбасу (робітники, інтелігенція, духівництво, представники різних етнічних груп). За підрахунками авторки, за роки «великого терору» в Донецькому басейні було засуджено понад 40 тис. осіб, понад 60% з них – до розстрілу. Найзначнішу групу (3/4 від загальної кількості заарештованих) становили особи віком від 26 до 45 років, при цьому 60% їх – від 31 до 40 років. За національним складом понад третину заарештованих становили українці, п'яту частину – росіяни, решту інші – греки, німці, поляки, євреї, білоруси, латиші, болгары, литовці тощо. 73% справ, що їх проаналізувала З.Г.Лихолобова, були заведені на позапартійних громадян (стор. 214). За соціально-фаховим складом серед заарештованих домінували робітники (стор. 215). Головною ареною «ворожих дій» у Донбасі визнавалося «шкідництво» в промисловості й на транспорті. У цьому полягала регіональна специфіка. Саме це, на думку дослідниці, давало змогу місцевому керівництву списувати всі недоліки та прорахунки, породжені системними причинами, на тих, кого оголосили «шкідниками».

Нарешті, фінальну частину книги присвячено тому, як почали змінюватися акценти репресивної політики після прийнятої в січні 1938 р. постанови пленуму ЦК ВКП(б) «Про помилки партійних організацій під час виключення комуністів із партії, про формально-бюрократичне ставлення до апеляцій виключених із ВКП(б) і про заходи по усуненню недоліків». Терор не припинявся, просто зменшилися його масштаби та інтенсивність, а провину за його здійснення у попередній період було покладено на нових «ворогів народу» на чолі з М.І.Сжовим. Зробивши його в квітні 1938 р. паралельно з посадою у НКВС ще й наркомом водного транспорту, Сталін, як зазначає З.Г.Лихолобова, в черговий раз переклав із себе відповідальність. «Маленький Марат», як називав «вождь» свого часу Сжова, був заарештований у квітні 1939 р. за обвинуваченням у керівництві «заколотницькою організацією у військах і органах НКВС», а також «у здійсненні шпигунства на користь іноземних розвідок», а в лютому 1940 р. розстріляний.

Монографія є аргументованим підтвердженням того, що «великий терор» засадничо не був «сліпим», а здійснювався адресно. Арешти та засудження осіб за різними обвинуваченнями відбувалися на підставі обліку й попередньої розробки. Змістом рецензована книга це підтверджує, хоча саме проблемам технології терору, як видається, авторка могла б приділити більш серйозну та детальну увагу. Й тут, напевно, час для висловлення деяких критичних міркувань і зауважень.

Будь-який дослідник, який пише на теми комуністичного терору (у тому числі й сталінського), на мою думку, неминуче опиняється в полі амбівалентності між етикою та академізмом. Останній вимагає повного і точного розуміння механізмів терору, наприклад, до-

кладного вивчення документів, на підставі яких відбувались арешти (зокрема дослідження агентурних справ), виявлення їх ініціаторів (а такими були не лише партійно-державні органи, а й окремі особи) і мотивів їхніх дій. З іншого боку, етика (та ще й помножена на деякі статті закону) завжди стримує дослідника, примушує його замислюватися над наслідками того, що може бути після того, як він оприлюднить імена справжніх конкретних винуватців того чи іншого злочину. Поза сумнівом, у такому амбівалентному полі опинилась і З.Г.Лихолобова. Вона працювала з понад 4 тисячами архівно-кримінальних справ, але в її дослідженні бракує аналізу того, як саме вони «робилися», технологічних деталей терору. Цьому можна було приділити більше уваги за рахунок «загальних» та в принципі малоціквих банальних міркувань (наприклад, щодо рис «сталінської політичної системи» тощо).

Незважаючи на те, що у вступній частині до книги авторка згадує деякі закордонні публікації (переклади з різних мов), відчувається відсутність їх ширшого й детальнішого знання, а надто полемічного сприйняття останніх. Тим часом не підлягає сумніву, що без цього знання написання кваліфікованих наукових праць просто неможливе.

Певне здивування викликає те, що деякі важливі джерела З.Г.Лихолобова шукала в Москві. Це зрозуміло, коли йдеться про документи «союзного значення», що зберігаються у колишній столиці СРСР. Проте дослідниця пише, що саме в одному з московських архівів вона відшукала стенографічний звіт XIII з'їзду КП(б)У (див. стор. 23). Це, справді, значуще для висвітлення окресленої теми джерело, але за ним не варто було їхати до Москви. Ця стенограма, як і багато унікальних документів про добу «єжовщини», зберігається в Києві, у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (колишній партійний архів Інституту історії партії при ЦК Компартії України), де авторка працювала. З іншого боку, саме в Москві варто було б знайти нормативні документи, що мали значення для стратегії «великого терору» (наприклад, накази, директиви, орієнтировки М.І.Єжова).

Не можна не звернути увагу на незадовільну редакторську й коректорську роботу у процесі підготовки книги до друку. Чимало помилок прямо девальвують зроблене дослідницею. Наприклад, на стор. 205 серед згаданих учасників однієї із сфабрикованих справ згадуються якісь «Вечер» та «Галицький». Очевидно, що йдеться про достатньо відомих діячів Є.І.Вегера і В.А.Балицького. На стор. 22 в огляді літератури йдеться про монографію М.М.Шипика «Масові репресії проти населення Півдня України у 20-х – на початку 50-х років ХХ ст.», а на стор. 224 у посиланні на згадану книжку її автор поданий як М.Шитик. Передік такого роду прикростей, на жаль, можна продовжити.

Проте, попри вказані й деякі інші недоліки, монографія З.Г.Лихолобової є ще одним необхідним та помітним кроком у дослідженні «репресивної» проблематики, надає імпульс подальшим науковим пошукам і дискусіям із цієї теми. Є підстави сподіватися, що вона сприятиме подальшій науковій активності й самої дослідниці.

¹ Сталинское Политбюро в 30-е годы: Сборник документов. – Москва, 1995. – С.150.

² *Tucker R. Stalin in Power. The Revolution from Above, 1928–1941.* – New York; London, 1990. – P.377.

Ю.І.Шаповал (Київ)